Aneta Daszuta

Meta-strukturalistyczna pułapka. Periodyzacja a strukturalizm Jana Mukařovskiego

Jan Mukařovský (1891–1975), badacz literatury i estetyk, współzałożyciel i jeden z najważniejszych członków Praskiego Koła Lingwistycznego (PKL), to postać szczególna dla czeskiej humanistyki. Jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych czeskich uczonych, zarówno w kraju, jak i za granicą. Zainteresowanie jego dorobkiem nie słabnie, pomimo upływu stu lat od jego pierwszych publikacji¹. Wyjątkowa skala opracowań i odniesień – zarówno do jego teorii, jak i do jego osoby – wiąże się z tym, że Mukařovský reprezentuje w nich cały strukturalizm tzw. szkoły praskiej, w dodatku jako jego najwybitniejszy czeski przedstawiciel. Strukturalizm ten stał się jednym z największych rozpoznawalnych na świecie osiągnięć czeskiej humanistyki. Ta szczególna pozycja bywa nie tylko punktem dojścia, ale też punktem wyjścia w czeskich badaniach poświęconych „strukturalizmowi Jana Mukařovskiego”.

W niniejszym szkicu przedmiotem mojego zainteresowania będą narracje wytworzone przez naukową (czasami też kulturową) refleksję na temat strukturalizmu i na temat postaci samego Jana Mukařovskiego, właśnie jako „najwybitniejszego przedstawiciela szkoły praskiej”, oraz wynikające z nich dodatkowe znaczenia przedmiotów tej refleksji. Okołostrukturalistyczne opracowania naukowe są bowiem szczególną grupą tekstów. Oprócz tego, że omawiają

¹ W latach 1917–1920 Mukařovský pisywał już krótkie teksty o charakterze teatralnych komentarzy krytycznych do pilzeńskiego biuletynu *Umění všem* (Sládek, 2015, s. 63).

poszczególne problemy i zagadnienia bezpośrednio zaczerpnięte z teorii Mukařovského, interpretują je lub rozwijają (co stanowi ciekawy i wartościowy dział czeskiej estetyki i teorii literatury), pod wieloma względami składają się również na swoiste „opowieści” – o nim, o dziejach strukturalizmu lub o jednym i o drugim jednocześnie².

Szkieletem tych „opowieści” jest periodyzacja. Dokonywana jest zazwyczaj w dwójki sposób: pierwszy to periodyzacja historyczna – niekwestionowana, „podręcznikowa”, narzucona przez wydarzenia historyczne. Tu powtarzają się te same daty graniczne – w odniesieniu zarówno do całego strukturalizmu, jak i do osoby Jana Mukařovského. Drugi sposób to periodyzacja „zagadnieniowa”, stosowana w „narracji o strukturalizmie Jana Mukařovského” – jej ramy wyznaczają bezpośrednio elementy refleksji badacza, a dobór cezur zależy od sposobu rozłożenia akcentów w danej interpretacji. W niniejszym tekście ograniczę się do periodyzacji historycznej i jej niezwykle silnego wpływu na „narrację o strukturalizmie” oraz „narrację o Janie Mukařovskim”. Celem powyższego wywodu nie jest bowiem podważenie zasadności prowadzenia badań nad zjawiskami zmieniającymi się w czasie przy użyciu narzędzia, jakim jest periodyzacja tych zjawisk. Jest nim natomiast wskazanie takich elementów tej praktyki, które mogą okazać się zwodnicze, i takich jej rezultatów, które zamiast ułatwiać poznanie – utrudniają je.

„Fatalne ósemki”

Periodyzacja historyczna ma szeroki zasięg i przeważnie dotyczy nie tylko Mukařovského, ale całego strukturalizmu jako pewnego dziedzictwa, czy nawet fenomenu kulturowego. Za cezurę początkową działalności tzw. szkoły praskiej uważa się rok 1926, kiedy zainaugurowana została działalność PKL, stowarzyszenia naukowego zdominowanego przez językoznawców i literaturoznawców zorientowanych strukturalistycznie i funkcjonalistycznie w swoich badaniach. Początek i „rozbieg” kariery naukowej Mukařovského instytucjonalnie wiąże się również z PKL, dlatego rok 1926 bywa rokiem rozpoczynającym także narrację o jego pracy badawczej (zamiennie z rokiem wydania jego pierwszej publikacji naukowej, czyli 1923³). Następne cezury – zarówno w wypadku szkoły praskiej, jak

² Na fakt istnienia rozbudowanej sieci „opowieści” o czymś tak, zdawałoby się, zupełnie nie-literackim jak teoria–kierunek–metodologia (w dodatku w literaturoznawstwie) zwróciła uwagę Danuta Ulicka w pracy *Literaturoznawcze dyskursy możliwe. Studia z dziejów nowoczesnej teorii literatury w Europie Środkowo-Wschodniej* (Ulicka, 2007, ss. 79–126).

³ Opublikowany został wówczas *Příspěvek k estetice českého verše* (Mukařovský, 1923).

i Mukařovskiego – wpisują się w szereg ważnych dat, należących do przyjętej zwyczajowo w Czechach kategorii „fatalnych ósemek” (czes. *osudové osmičky*). Chodzi o lata „ósemkowe”, w określonym sensie przełomowe i determinujące dalszy bieg historii Czech ze względu na wydarzenia mające wówczas miejsce. Z reguły wymienia się dwudziestowieczne lata 1918, 1938, 1948 i 1968, ale też, nieco przewrotnie, 1989 (Čornej, Pokorný, Bartlová, i in., 1999; Emmert, 2008)⁴. Szczególnie istotne w historii czeskiego strukturalizmu, czy też w narracji o nim, były dwie z nich: 1948 i 1968 (choć i rok 1989 odmienił jego losy, o czym będzie mowa poniżej). Ważna data podpisania układu monachijskiego, 1938 (pierwsza z szeregu od początku istnienia PKL) odegrała wyraźnie mniejszą rolę. W świetle większości naukowych opracowań nie miała przełomowego wpływu na działalność naukową Mukařovskiego. Na PKL lata 1938–1939 wpłynęły wprawdzie dosyć znacznie, przede wszystkim ze względu na stratę wybitnych członków: śmierć Nikołaja Trubeckiego (fonologa) i Otokara Fischera (germanisty), emigrację Romana Jakobsona (lingwisty), René Welleka (teoretyka literatury) i Piotra Bogatyriewa (folklorysty) oraz odejście wielu innych z różnych przyczyn. Stowarzyszenie nie zaprzestało jednak działalności wykładowej ani publikacyjnej, choć badacze dostrzegają, że pewien – według niektórych kluczowy – okres jego istnienia bezpowrotnie się zakończył (Sládek, 2015, s. 238; Toman, 2011, s. 261). Lata 1948 i 1968 w kontekście historii czeskiego strukturalizmu i biografii naukowej Mukařovskiego odegrały natomiast rolę decydującą. W jednym i drugim wypadku ukształtowały rozbudowaną mitologizującą narrację, obowiązującą do dziś.

Rok 1948, gdy miał miejsce „zwycięski luty” (czes. *vítězný únor*), czyli tzw. „komunistyczny zamach stanu”, zamyka gwałtownie okres regularnej i swobodnej działalności naukowej. Aktywność naukowa całego PKL została politycznie zahamowana lub przekierowana na inne tory. Sam Mukařovský już w połowie lat czterdziestych angażował się częściowo w sprawy pozanaukowe, również polityczne. Wiosną 1948 roku objął stanowisko najpierw prorektora, a niedługo później rektora Uniwersytetu Karola w Pradze (Sládek, 2015, ss. 308–327). W tym czasie rozpoczęła się również rewizja strukturalizmu jako takiego: uznany został za kierunek idealistyczny, a przez to szkodliwy dla rozwoju socjalistycznego społeczeństwa. Do początku lat pięćdziesiątych pojawiały się jeszcze pewne elementy merytorycznej dyskusji na ten temat, badacze próbowali jakkolwiek problematyzować proste negacje, ale wkrótce wydzwięk wszystkich drukowanych publikacji uległ ujednoliceniu.

⁴ W czeskiej telewizji emitowany był również cykliczny program *Osudové osmičky: Kalendárium událostí našich dějin* (od roku 2008).

W okresie bezpośrednio po „zwycięskim lutym” również Mukařovský głosił krytyczne opinie wobec wypracowanej w dużej mierze przez samego siebie teorii. Jeszcze w roku 1948 odnotować można trudny do jednoznacznej interpretacji bieg wydarzeń: w listopadzie wygłosił w Martinie wykład pt. *Kam směřuje dnešní teorie umění*⁵ (*Dokąd zmierza dzisiejsza teoria sztuki*), w którym zdecydowanie przejawiał marksistowską orientację metodologiczną; w tym samym roku opublikował trytomowy zbiór swoich wcześniejszych tekstów, *Kapitoly z české poetiky* (*Rozdziały z czeskiej poetyki*), podsumowujący jego dotychczasową pracę badawczą⁶. W roku 1949 (w ramach uroczystości objęcia stanowiska rektora Uniwersytetu Karola na kolejną kadencję) wystąpił jednak z kolejnym referatem pt. *Socialistická stranickost ve vědě o umění* (*Tendencyjność/Stronniczość socjalistyczna w nauce i sztuce*), który był już jawną deklaracją aktualnej przynależności ideologicznej badacza. Wykład ten wydany został drukiem w tym samym roku w niewielkiej publikacji *Stranickost ve vědě a umění* (*Tendencyjność/Stronniczość w nauce i sztuce*). Najwięcej kontrowersji w środowisku wzbudził natomiast tekst *Ke kritice strukturalismu v naši literární vědě* (*W sprawie krytyki strukturalizmu w rodzimej nauce o literaturze*) z roku 1951. Artykuł ten w większej części był rzeczową analizą porównawczą strukturalizmu i marksizmu, ale Mukařovský podkreślał też „błędy” w sposobie myślenia, który jeszcze do niedawna głosił:

Staralem się wziąć udział w tej rewizji poprzez krytyczną analizę tego burżuazyjnego kierunku teoretycznoliterackiego, do którego rozwoju aktywnie się przyczyniałem od samego początku. Właśnie dlatego, w trosce o przebudowę naszej nauki i własną dalszą pracę, za swój obowiązek uważałem pomoc w przezwyciężaniu jego anachronizmu⁷ (Mukařovský, 1951, s. 155).

Ostrze jego krytyki, podobnie jak większości innych myślicieli⁸, wymierzone było w idealistyczny wymiar strukturalizmu, czego nie sposób było obronić w kontekście nowej wizji rzeczywistości:

⁵ Opublikowany później w czasopiśmie *Slovo a slovesnost* (Mukařovský, 1948, s. 49).

⁶ Pierwsze dwa tomy opublikowane zostały w roku 1941, w roku 1948 wyszło ich drugie wydanie, rozszerzone o tom III zawierający tzw. studia Máchowskie. Był to zbiór podsumowujący dotychczasową strukturalistyczną działalność naukową autora, ale już z pewną marksistowską maską, widoczną choćby w tym, że we wstępie inaczej zinterpretowane zostały pewne starsze studia, a czeska wersja tekstu *K pojmosloví československé teorie umění*, który pierwotnie wyszedł rok wcześniej w języku polskim (*Myśl Współczesna* 1947, nr 1) zyskała dodatkowe fragmenty, zmieniające nieco wcześniejszy przekaz.

⁷ „Pokusil jsem se přispět k této revizi kritickým rozbořem onoho z boržoazních literárněvědných směrů, jehož vývoje jsem se činně účastnil od samých začátků. Právě proto jsem pokládal za svou povinnost k přestavbě naší vědy i k vlastní další práci pomoci při překonávání jeho přežitku”.

⁸ Nie tylko marksistowskich – atakowali go też inni niezależni krytycy, najpierw Michaił Bachtin, a od lat sześćdziesiątych XX w. krytycy na Zachodzie, czyniący z abstrakcyjności systemu i jego ukrytej ideologii jeden z głównych zarzutów.

Strukturalizm, zwłaszcza w swoim późniejszym rozwoju, właśnie poprzez to staranie o absolutną systematyczność, a przez to też pozorną naukowość, pomagał ukryć rzeczywiste reakcyjne oblicze burżuazyjnej nauki o literaturze⁹ (Mukařovský, 1951, s. 164).

Na skutek tych wszystkich wydarzeń (zwłaszcza postawy Mukařovského) przyjęło się sądzić, że „strukturalizm szkoły praskiej” zakończył się w roku 1948¹⁰. Ten moment historyczny na całe dziesięciolecia naznaczył badania nad strukturalizmem i jego reprezentatywnym działem w postaci dokonań Jana Mukařovského. Ta pozornie „naturalna” periodyzacja odcisnęła trwały ślad na badaniach czeskich literaturoznawców. Z jednej strony naznaczyła cały tok myślenia o strukturalizmie jako kierunku teoretycznoliterackim, z drugiej ukierunkowała narrację o samym Janie Mukařovskim.

Narracja o strukturalizmie

Piotr Gierowski, polski znawca dziedzictwa szkoły praskiej, analizując jej obraz i symboliczne znaczenie dla Czechów, pisze o „czeskim śnie o strukturalizmie” (Gierowski, 2010, s. 175). Nawiązuje tu do metafory „snu” stosowanej przez Vladimíra Macurę, wybitego badacza czeskiego odrodzenia narodowego (Macura, 1998). Podczas gdy Macura punktował w ten sposób iluzje i mity czeskiej historii XIX wieku, Gierowski robi to w odniesieniu do czeskiego strukturalizmu. Precyzyjnie opisuje mitologizujący wydźwięk narracji konstruowanych wokół niego niemal od momentu powstania¹¹. Pisząc o określonych elementach okołostrukturalistycznej narracji, skupionych na „czeskości” wobec „europejskości”, „niemieckości” czy „słowiańskości”, dopowiada, że strukturalizm był „snem” spełnionym. W tym kontekście nie sposób się z nim nie zgodzić. Jednak „metastrukturalistyczne” interpretacje wydarzeń z roku 1948 zmieniają nieco wcześniejszą optykę. Przekonanie o niedocenieniu, zahamowaniu w pełnym biegu, brutalnym przerwaniu wspaniałej historii, pozostawia raczej kulturową pamięć przedwczesnego wybudzenia z tego „snu”. Nie pozostało to bez wpływu na dominanty narracji na temat tego kierunku w czasie, kiedy to „niespełnienie” mogło zostać zwerbalizowane.

⁹ „Dokonce pak pomáhal strukturalismus, zejména v svém pozdějším vývoji, právě svým úsilím o naprostou systematicčnost, a tím i zdánlivou vědeckostí zastírat pravou reakční tvář buržoazní literární vědy”.

¹⁰ Zakresem dat 1926–1948 oznacza się okres funkcjonowania PKL w słownikach, leksykonach i opracowaniach naukowych, mimo że de facto Praskie Koło Lingwistyczne zakończyło działalność w roku 1952 (wznowiło ją dopiero w roku 1990).

¹¹ Gierowski skupia się tu na semiotycznych narracjach wokół kategorii „czeskości”, „europejskości”, „niemieckości” i „słowiańskości”, obecnych w interpretacjach i autoanalizach czeskich badaczy jeszcze w latach swobodnej pracy i funkcjonowania PKL i jego członków.

Swoisty epilog do historii czeskiego strukturalizmu zamykającej się w latach 1926–1948 – epilog szczególnie wyraźnie kształtujący narrację o „niespełnionym śnie” – stanowi opowieść o jego renesansie w latach sześćdziesiątych XX wieku, kiedy „odwilż” w sytuacji polityczno-kulturowej w Czechosłowacji (okres zwany „złotymi latami sześćdziesiątymi”, czes. *zlatá šedesátá*) pozwoliła na wznowienie badań strukturalistycznych i pewnego rodzaju rehabilitację tego kierunku, a zwłaszcza osoby Jana Mukařovskiego. W roku 1966 wydany został zbiór tekstów *Struktura a smysl literárního díla* (*Struktura i sens dzieła literackiego*), które omawiały najważniejsze zagadnienia teorii praskiego badacza. W tym samym roku opublikowane zostały również *Studie z estetiky* (*Studia z estetyki*) – obszerny wybór tekstów Mukařovskiego, zawierający również prace wcześniej niewydane¹². Co więcej, młodsze pokolenie strukturalistów, do którego należeli np. Lubomír Doležel, Milan Jankovič czy Miroslav Červenka, rozwijało wówczas teorię swojego nauczyciela na własny sposób, twórczo adaptując jego pojęcia lub tezy. W roku 1968 w Brnie zdążyła się jeszcze odbyć interdyscyplinarna konferencja o strukturalizmie w kontekście badań historycznych, ale rok ten – kolejny z serii „ósemkowych” – zamyka całą opowieść¹³. W Czechosłowacji nastąpiło stłumienie tzw. „praskiej wiosny” poprzez interwencję „bratnich wojsk” Układu Warszawskiego. Swobodna działalność naukowa została wówczas – ponownie – zupełnie zahamowana¹⁴.

Ta „nowa fala” strukturalizmu miała szczególnie mitotwórcze konsekwencje: działania publikacyjne (zwłaszcza wydania wcześniejszych studiów Mukařovskiego) i popularyzacyjne świadomie przypominały o dziedzictwie lat trzydziestych i czterdziestych, budowały obraz strukturalizmu jako kierunku wciąż żywotnego i dotrzymującego kroku najnowszym tendencjom w humanistyce: to przecież okres rozkwitu „innego strukturalizmu” na Zachodzie. W tomie *Studie z estetiky* Felix Vodička pisze o tym wprost:

Wydajemy je [studia – przyp. A. D.] dziś nie po to, by wskrzesić strukturalizm jako system, ale po to, by wykorzystać skrytą w nim inicjatywę, by dowartościwana była systematyczna praca, która popchnęła naszą wiedzę o sztuce i myślenie o sztuce znacznie do przodu¹⁵ (Vodička, 1966, s. 13).

¹² Dwa niepublikowane wcześniej teksty z połowy lat czterdziestych wydane zostały również w roku 1968 w czasopiśmie *Orientace* (były to: *K metodologii literární vědy* oraz *Básník a dílo*).

¹³ Warto dodać, że w roku 1971 wydane zostały dwa kolejne tomy studiów Mukařovskiego, *Cestami poetiky a estetiky*, redagowany przez Květoslava Chvatíka i Bohumila Svozila, oraz *Výbor z literárněteoretických statí Jana Mukařovského* (red. M. Procházka). W roku 1981 po raz pierwszy wydano wykłady Mukařovskiego z lat 1933–1934, *Filozofie jazyka básnického i Filozofie básnické struktury*, ale nie w Czechach, a w monachijskim czasopiśmie slawistycznym *Wiener slawistischer Almanach* (por. Mukařovský, 1981a, 1981b). Obok tych tekstów w numerach z tego roku pojawiło się też kilka artykułów czeskich badaczy, m.in. Jankoviča, Červenki, Vachka.

¹⁴ Wielu badaczy, m.in. František Svejkský, Lubomír Doležel, Mojmir Grygar, Květoslav Chvatík, wówczas wyemigrowało.

¹⁵ „Otiskujeme je dnes ne proto, aby byl obnoven strukturalismus jako systém, ale proto, aby byla využita iniciativa v nich skrytá, aby byla zhodnocena systematická práce, jež posunula naše vědění o umění a naše myšlení o umění podstatně dopředu”.

Ale nie mniejsze znaczenie miał okres „po roku 1968”. Milan Jankovič odnosząc się do niego w odrębnym artykule wspomina, że pomimo przymusowego formalnego rozstania z Instytutem Literatury Czeskiej Czechosłowackiej Akademii Nauk (czes. *Ústav pro českou literaturu České akademie věd*)¹⁶ na początku lat siedemdziesiątych on i inni uczniowie Mukařovského kontynuowali spotkania i pracę naukową w ramach swoistej „podziemnej” działalności. Jej celem było utrzymanie namiastki wolności myśli i wymiany poglądów. Było to działanie więcej niż naukowe, a sam strukturalizm nie był jego głównym celem. W ten sposób dawano odpór sytuacji politycznej i ograniczeniom zawodowym i światopoglądowym:

Odnajdowaliśmy drogę do siebie nawzajem. Podział na metodologiczne i ideowe obozy oczywiście nie przestał obowiązywać. Ale zrodziła się w nas potrzeba odnajdywania się, tolerancji i wiary, że mamy po co się spotykać, nawet mimo odmiennych poglądów. Że istnieje wspólna przestrzeń, choćby tylko na kilka godzin, przestrzeń, w której jeden z zainteresowaniem słucha drugiego. Że chce go usłyszeć, mimo że nie musi się z nim zgadzać. Ale wie, że ten drugi dąży do czegoś podobnego, tylko inaczej. Postrzeganie wspólnej sytuacji i chęć jej ocalenia – to było decydujące i potrzebne na spotkaniach *medvěďů*¹⁷ (Jankovič, 2000, ss. 77–78).

Mitotwórczy wydźwięk tych wspomnień dostrzegalny jest w dwóch aspektach: strukturalizm stał się narzędziem walki z totalitaryzmem, bo pozwalał znaleźć duchowo-tożsamościowy azyl właśnie w sferze intelektualnej, a z drugiej strony: utrzymywane z takim wysiłkiem dziedzictwo humanistyczne jawiło się w dalszej perspektywie jako skarb wyjątkowej wagi. Zahamowanie swobodnych badań strukturalistów na poziomie zarówno instytucjonalnym, jak i ideowym, w dalszej perspektywie zaowocowało szczególną wizją tego, „co nie zdążyło się zrealizować”.

Po roku 1989 otworzyła się oczekiwana przestrzeń do rewizji czeskiego strukturalizmu. Środowisko czeskich humanistów, przede wszystkim teoretyków i historyków literatury, zdawało sobie jednak sprawę nie tylko z wartości swojego narodowego dziedzictwa, ale też z wyzwań, jakie przed nim stoją po tylu latach nieistnienia w światowej nauce. O ile dokona-

¹⁶ W którym notabene zatrudnieni byli w latach pięćdziesiątych – wtedy, gdy Mukařovský, na skutek swoich politycznych posunięć, pełnił funkcję dyrektora (od momentu utworzenia, czyli od 1952 r.).

¹⁷ „Nalézali jsme cestu k sobě. Rozdělení na metodologické a ideové tábory jistě nepřestalo platit. Ale zrodila se potřeba vyhledávat se, tolerovat se a věřit, že máme proč se i přes rozličné názory stýkat. Že existuje společný prostor, byť vždy jen na několik hodin, prostor, v němž jeden má zájem o to, co říká ten druhý. Že ho chce slyšet, i když s ním nemusí souhlasit.. Ale ví, že ten druhý usiluje o něco obdobného, třebaže jinak. Pohled na společnou situaci a chuť to nevzdat, to bylo to rozhodující a potřebné na schůzkách *medvěďů*.” *Medvěďáři* – nieoficjalny krąg teoretyków literatury kultywujących tradycję strukturalistyczną i wykluczonych ze struktur uniwersyteckich w okresie normalizacji, spotykający się w domach prywatnych (spotkania organizował Jaroslav Kolár, uczestniczyli w nich m. in. M. Červenka, M. Jankovič, R. Kalivoda i in.).

nia szkoły praskiej przed rokiem 1948 zdobywały uznanie środowisk naukowych za granicą, to powrót i rehabilitacja tego kierunku, które nastąpiły na krótko w latach sześćdziesiątych, a tak naprawdę dopiero po roku 1989, miały miejsce tylko w Czechach. Okoliczności tego spóźnionego powrotu w latach dziewięćdziesiątych XX w. były szczególne: 1. w zachodniej humanistyce dominował tzw. poststrukturalizm, 2. „poststrukturalizm” w swojej podstawowej wykładni negował tezy „strukturalizmu”. Ta schizofreniczna sytuacja zrodziła wiele prac umiejscawiających czeski kierunek lub dzieła konkretnych badaczy (przede wszystkim Mukařovskiego) w nowej rzeczywistości bądź ujawniających wspólnotę założeń „poststrukturalistycznych” i „strukturalistycznych” w czeskim wydaniu (Kubínová, 1999; Petřiček, 1991; Sládek, 2006). W tle majaczył jednak jeszcze inny problem: niespójność i niejednoznaczność typologii historycznych kierunków badań literackich na świecie, wynikający z długoletniego pomijania w nich szkoły praskiej. Czescy badacze spostrzegli, że ich rodzimy strukturalizm nie ma jasnego odrębnego statusu jako kierunek teoretyczno-metodologiczny¹⁸. W powszechnych dziejach teorii literatury bywa postrzegany jako dojrzała faza formalizmu rosyjskiego¹⁹ albo utożsamiany ze strukturalizmem francuskim (Chvatík, 1991, s. 157; Volek, 2006 s. 35), który to – jak zaznaczyłam wyżej – w tzw. erze poststrukturalizmu został programowo zanegowany. Niewątpliwie miało to związek z burzliwą historią szkoły praskiej, ale nie tylko – również z ograniczoną znajomością czeskich tekstów źródłowych na Zachodzie. Powiązania personalne między „szkołami”, choćby w osobie Jakobsona, który reprezentował za granicą rosyjski formalizm, również nie ułatwiały klarownego rozgraniczenia. Świadomość tych okoliczności w znacznym stopniu ukierunkowała styl i retorykę prac badawczych po 1989 roku. Czesi w swojej mozolnej pracy nad przywróceniem rodzimego strukturalizmu światowej humanistyce musieli uwypuklić jego odrębność zarówno od formalizmu rosyjskiego, jak i od strukturalizmu francuskiego.

Zainteresowanie praską szkołą strukturalną, które żywe jest do dziś, zwłaszcza w rodzimym, czeskim kontekście, choć w przeważającej mierze wynika z docenianej powszechnie wartości i inspirującej siły jej osiągnięć, wiąże się w dużym stopniu właśnie z tym specyficznym dziedzictwem historycznym. Strukturalizm obrósł w dodatkowe, niemal mitologiczne znaczenia. Ujęcie ich w naukowej dyskusji w ramy periodyzacji, zwłaszcza te nakreślone przez „fatalne ósemki”: 1948 i 1968, przesuwają środek ciężkości badawczego namysłu

¹⁸ A kiedy uwzględnia się istnienie szkoły praskiej, to – jak zauważa Emil Volek – w ramach złudnie teleologicznego następstwa centrów myślenia strukturalnego: Petersburg-Praga-Paryż (Volek, 2006, s. 34).

¹⁹ Ten problem stanowił wyzwanie dla czeskich badaczy jeszcze w czasie funkcjonowania PKL.

z teorii i jej kontekstów na historię tej teorii i konteksty tej historii. Uwypukla to ponadto poczucie zależności tych zagadnień od czegoś, co można tu nazwać „losem”. W wypadku strukturalizmu – inaczej niż w wypadku samego Mukařovského, ale o tym będzie mowa później – przegrana (w zasadzie z góry) konfrontacja z marksizmem i nowymi realiami politycznymi zapisała się w przypisanej mu narracji historycznej jako pewien akt męczeństwa. W konsekwencji tego aktu strukturalizm czeski został uświęcony. Stał się zjawiskiem, czy nawet fenomenem samym w sobie, obejmując swoim zakresem semantycznym wielopoziomowe pole referencji. Świetnym komentarzem tej sytuacji jest wypowiedź Emila Volka: „Nasz strukturalizm, część naszej historii, naszego kulturowego istnienia i naszego serca – jesteśmy wszak tymi emocjonalnymi, słowiańskimi duszami (...).”²⁰ (Volek, 2006, s. 41).

Narracja o Janie Mukařovskim

Jak już wspomniałam powyżej, lata „życia” czeskiego strukturalizmu jako teorii, czy też żywotności idei strukturalistycznych, ograniczają się do okresu między rokiem 1926 a 1948, z uwzględnieniem kilku lat powrotu do dziedzictwa „szkoły praskiej” w latach sześćdziesiątych XX wieku. W wypadku samego Mukařovského, narracja historyczna opiera się na tej samej periodyzacji, przesuwając ewentualnie datę „początku” do roku 1923, kiedy wydany został pierwszy tekst naukowy badacza. Z jedną subtelną różnicą: rok 1948, choć również zamyka pewien „klasyczny” okres jego teorii, ma odmienny ładunek semantyczny (i symboliczny), a w związku z tym także odmienne konsekwencje – zarówno dla narracji „historycznej”, jak i „merytorycznej”.

Opisane już wcześniej decyzje badacza z okresu stalinizmu pozostawiły głęboką rysę na jego biografii, naukowej i prywatnej. W sferze symbolicznej wypierając się strukturalizmu Mukařovský wyparł się nie tylko własnego dzieła, ale też czeskiego narodowego dziedzictwa intelektualnego. Ta dwuznaczność spotęgowała wymiar całego aktu. Znakomitą ilustracją żywotności tego problemu jest to, jak ujawnił się w wydanej niedawno (a przywoływanej już przeze mnie kilkakrotnie powyżej) monografii najważniejszego czeskiego strukturalisty, autorstwa Ondřeja Sládka (Sládek, 2015), oraz jak odniesiono się do niego w recenzjach tej pracy. Należy tu podkreślić, że wcześniej nie istniała żadna biografia ani monografia poświęcona Mukařovskiemu (choć artykułów powstały setki). Sládek, specjalizujący się

²⁰ „Náš strukturalismus, část naší historie, našeho kulturního bytí i našeho srdce – jsme přece ty emotivní slovanské duše (...).”

w zagadnieniach związanych z dziedzictwem szkoły praskiej, musiał zdawać sobie sprawę z napięcia, z jakim oczekiwano na jego pracę i na to, jak przedstawi Mukařovského po roku 1948. W swojej pracy wydzielił rozdział pt. *Čas úkolů a povinností* (Czas zadań i obowiązków), w którym stopniowo i neutralnie stara się wprowadzić najbardziej kontrowersyjne wydarzenia z biografii Mukařovského. Zauważa następnie, że można wyodrębnić trzy dominujące sposoby traktowania ich w opracowaniach naukowych. Pierwszy odrzuca zarówno tzw. auto-krytykę Mukařovského, jak i całą jego osobę jako człowieka słabego, który ugiął się przed władzą komunistyczną i zdradził naukowe ideały (takie ujęcie wiąże się z negatywną oceną decyzji Mukařovského i tłumaczeniem jej interesownością badacza). Drugi sposób ignoruje i pomija wszystko to, co nastąpiło po roku 1948, uznając, że to okres działalności bardziej politycznej niż naukowej, uwydatnia natomiast i docenia pracę Mukařovského sprzed tej daty (to ujęcie nie wiąże się z wartościowaniem, lecz ze zrozumieniem specyfiki ówczesnej sytuacji politycznej i osobistej badacza). Natomiast trzeci sposób interpretowania jego działalności w tych latach koncentruje się na całościowej analizie rozwoju i ukierunkowania pracy Mukařovského, z uwzględnieniem realiów historycznych, społecznych i kulturowych Czechosłowacji na początku lat pięćdziesiątych (to ujęcie również unika oceny moralnej, dążąc do zrozumienia przyczyn analizowanej sytuacji) (Sládek, 2015, s. 334). Sládek sam jako badacz identyfikuje się z trzecią optyką, poszukując w refleksji (i życiu) Mukařovského ciągłości. Przejawia się to przede wszystkim w tendencji do uspoźnienia całego dzieła badacza i uwzględnienia w jego dorobku również idei sformułowanych po roku 1948. Sládek w toku analizy doszedł do wniosku, że marksizm, czy raczej „materializm dialektyczny”, otworzył w pracy teoretycznej Mukařovského nowy etap, stanowił pewien przełom na poziomie merytorycznym – jak wcześniej strukturalizm „przewyciężył” w jego badaniach formalizm (Sládek, 2015, s. 314).

Jak zareagowało na to środowisko akademickie? Dosyć szybko, bo już w roku 2016, pojawiły się dwie recenzje pracy Sládka: autorstwa Milana Jankoviča i Petra Šámala, opublikowane w tym samym numerze prestiżowego czeskiego czasopisma *Česká literatura*²¹. W obu znalazły się komentarze dotyczące m.in. tego, jak autor monografii uporał się z okresem po roku 1948, jak włączył ówczesne wydarzenia w swój całościowy wywód oraz co z tego wynika dla całościowego wydźwięku książki. Obie też wskazują na pewną słabość właśnie tej części pracy, która poświęcona jest „czasowi zadań i obowiązków”, co dużo mówi nie tylko o książce

²¹ Blok *Dvakrát o knize "Jan Mukařovský. Život a dílo"*, zawierający dwie recenzje: M. Jankovič, *Dlouho očekávaná monografie* (Jankovič, 2016), P. Šámal, *Jak psát o životě a díle* (Šámal, 2016).

i postawie jej autora, ale też o presji, którą musiał odczuwać autor tej „długo oczekiwanej monografii” (jak swoją recenzję zatytułował Milan Jankovič). I Jankovič właśnie pokusił się w tym kontekście o osobisty komentarz – komentarz bardzo bliskiego ucznia i przyjaciela Mukařovského. Odniósł się w nim do sytuacji, w której znalazł się jego nauczyciel, do przemian w jego refleksji teoretycznej, do specyfiki kontekstu, podkreślając fakt realnego wpływu marksizmu, czy też „myślenia dialektycznego” na badacza, ale przypomniał zarazem – czyniąc zarzut wobec Sládka – że nie należy tracić dystansu wobec znaczenia i stylistyki tych działań Mukařovského, które były jednoznacznie polityczne, przestrzegając przed zrównywaniem ich z pracami sprzed roku 1948. Do ambicji Sládka, by ukazać życie i pracę Mukařovského jako spójną całość, krytycznie odniósł się też drugi recenzent, Petr Šámal, zwracając uwagę na pułapki związane zarówno z nadmierną krytyką postawy badacza, jak i z nadmierną apologią. Šámal podsumowuje: „całościowo autor jest wobec Jana Mukařovského życzliwy; obawiam się, że momentami aż za bardzo”.²² (Šámal, 2016).

W swoich uwagach na temat ujęcia przez Sládka tego krytycznego okresu w biografii Mukařovského, obaj autorzy recenzji odwołali się ponadto do pewnego klasycznego już tekstu w zakresie badań na temat praskiego strukturalizmu – tekstu o charakterze rozrachunkowym: *Jana Mukařovského rozchod se strukturalismem* (*Rozejście się Jana Mukařovského ze strukturalismem*) autorstwa Miroslava Červenki (Červenka, 1991), drugiego (poza Jankovičem) wybitnego ucznia Mukařovského. Tekst został opublikowany pierwotnie w czasopiśmie *Tvar* we wrześniu roku 1991²³. Stanowi pogłębione refleksyjne rozliczenie z „samokrytyką” mistrza i nauczyciela, a poniekąd również z całym okresem stalinizmu w kontekście czeskiej nauki i kultury. Červenka wskazuje na trzy szczególnie problematyczne dla niego (i dla jego pokolenia) aspekty wydarzeń z lat czterdziestych. Pierwszy powód do zmartwień to paradoksalny związek przyczynowo-skutkowy: w wyniku wyrzeczenia się wcześniejszych osiągnięć, Mukařovský zachował pewne wysokie pozycje instytucjonalne, do których uprawniały go właśnie – i tylko – one. Dzięki zachowaniu tych pozycji umożliwił jednak stworzenie pewnej enklawy naukowej, w której wyrastało następne pokolenie badaczy (Červenka, 1991, s. 1).

Drugim problemem był rzeczywisty „romans” Mukařovského z marksizmem²⁴. Červenka pisze, że zmiany światopoglądowe u jego mistrza następowały stopniowo, tekst

²² „celkově je autor k Janu Mukařovskému laskavý; obávám se, že místy až příliš”.

²³ Później tekst trafił też do książki Miroslava Červenki, *Obléhání zevnitř* (1996).

²⁴ Hana Šmahelová zauważa, że nie chodziło o „zbliżenie strukturalizmu i marksizmu”, ale „zbliżenie” z polityczną ideologią (Šmahelová, 2015, s. 112).

z roku 1951 nie był zaskoczeniem. Tym, co najbardziej bolało, był obraz zmieniającego się człowieka, wcześniej – największego autorytetu:

(...) widok twórczej osobowości, podziwianego nauczyciela, który stopniowo wyrzeka się treści swojej twórczości i własną tożsamość poświęca na rzecz tego, co mylnie uważa za zainteresowanie ludzi i kultury. Mówię *stopniowo*, ponieważ antystrukturalistyczne wystąpienie z roku 1951 nie było przełomem, droga do niego rozpoczęła się już w roku 1945, a zwieńczona była po przewrocie lutowym. Kiedy zaś mówię *mylnie uważa za zainteresowanie...*, mam na myśli to, że proces ten przebiegał w sferze przekonań badacza²⁵ (Červenka, 1991, s. 1).

Następnie Červenka naświetla ówczesną sytuację historyczną, jej specyfikę i iluzję, które wcześniej jawiły się jako realne obietnice lepszego życia w powojennej rzeczywistości. Podkreśla też zdecydowanie, że punktów stycznych między strukturalizmem a marksizmem po prostu nie ma, jakkolwiek by łączyć te dwa stanowiska. Píše też, że trzecie zmartwienie (czes. *trapeňi*) to sam strukturalizm. Autor zadaje sobie kluczowe pytanie: Który słaby punkt strukturalizmu, który jego zwodniczy element tak osłabił jego czołowego przedstawiciela? Zastanawia się nad ideą lub sposobem myślenia, które obecne były w teorii Mukařovského od początku, a pod wpływem pewnych impulsów umożliwiły zwrot badacza w kierunku marksizmu w jego stalinowskim wcieleniu. Červenka píše:

Odpowiedzi będą różne. Do mnie wciąż powraca motyw analogii między dziełem a rzeczywistością, opartej na tym, że dzielą one jakiś ład. Strukturalizm to czynność strukturująca, u podstaw ma przedrefleksyjną obsesję wprowadzania porządku do czegokolwiek, od systemów samogłosek, przez sonet Baudelaira, aż do kultury jako całości²⁶ (Červenka, 1991, s. 5).

Wskazuje na ideę zawartą w pojęciu „řád” – ideę porządku, ładu. Choć zarazem podaje to w wątpliwość, bo mimo wszystko Mukařovský daleki był od aplikowania założeń strukturalistycznego postrzegania dzieł sztuki na rzeczywistość²⁷.

²⁵ „pohled na tvořivou osobnost, na obdivovaného učitele, který se postupně zříká obsahu svého tvoření a vlastní identitu obětuje tomu, co mylně pokládá za zájem lidu a kultury. Říkám postupně, neboť protistrukturalistické vystoupení z roku 1951 nebylo zlomem cesta k němu byla nastoupena už r. 1945 a dovršena po únorovém převratu. A říkám-li, mylně pokládá za zájem atd., myslím tím, že tento vývoj probíhal v rovině učenčova přesvědčení”.

²⁶ „Odpovědi budou různé. Mně se opětovně vrací motiv analogie mezi dílem a skutečností vybudované na tom, že sdílejí jakýsi řád. Strukturalismus je strukturující činnost, u dna má předreflexivní posedlost vnášet řád do čehokoli, od samoháskového systému přes Baudelairův sonet až po úhrn kultury”.

²⁷ Ta zależność jest również tematem interesujących rozważań Hany Šmahelovej (Šmahelová, 2015).

Cały tekst Červenki, jak sam autor kilkakrotnie podkreśla, jest próbą racjonalnego i obiektywnego ujęcia tej trudnej sytuacji, jej kontekstów i konsekwencji. Postać samego Mukařovského nakreślona jest gorzko, ale życzliwie. Červenka ujawnia, że zarówno on, jak i pozostali uczniowie swego mistrza, nie tylko pozostali jego uczniami, ale byli przy nim także u schyłku życia. I wydaje się, że potwierdzeniem trwałości tej relacji i – mimo wszystko – autorytetu Mukařovského może być fakt, że wkrótce po upadku komunizmu ci sami uczniowie podjęli działania „rehabilitujące” nauczyciela. W tym samym numerze czasopisma *Tvar*, tuż za artykułem Červenki, pojawia się krótka zapowiedź konferencji naukowej, zorganizowanej z okazji stulecia urodzin Jana Mukařovského, które przypadały właśnie w 1991 roku. Zapowiedź tę, zatytułowaną *Paměť jako vychodisko (Pamięć jako punkt wyjścia)*, napisał inny jego uczeń, wówczas już uznany teoretyk i historyk literatury, Zdeněk Pešat, podkreślając konieczność merytorycznej dyskusji o strukturalizmie w jego klasycznej postaci i o potencjale poznawczym jego dziedzictwa. Pešat pisał:

Można tylko mieć nadzieję, że nastawienie konferencji na kluczowe problemy strukturalistycznej wiedzy o sztuce, które są zarazem zagadnieniami wciąż powracającymi we współczesnej nauce o literaturze, posłuży odnowieniu jej pamięci i autoidentyfikacji. I to zarówno w obszarze wcześniejszych strukturalistycznych dociekań, jak i w zakresie poznania nieodzowności wewnętrznej dyferencjacji, światopoglądowej i metodologicznej różnorodności, jak również wyznaczania różnych perspektyw postrzegania przedmiotów, co łącznie stanowi podstawowy warunek wolnych badań naukowych²⁸ (Pešat, 1991, s. 6).

Co więcej, kolejnym tekstem w tym samym numerze pisma był fragment niepublikowanego wcześniej tekstu wykładu Mukařovského z roku 1934, *Z filozofie básnické struktury (Z filozofii struktury poetyckiej)*²⁹, poprzedzony kilkoma zdaniem wstępu Milana Jankoviča. Fragment poucza, by na dzieło sztuki spoglądać przede wszystkim przez pryzmat jego funkcji estetycznej – wszelkie pozaestetyczne wartości dzieł są elementami ich struktury, ale nigdy nie stanowią bezpośrednich znaków realnego świata, jakkolwiek bliskie temu światu by się wydawały. Jankovič w swoim krótkim wstępie przypomina o takim właśnie dziedzictwie Jana

²⁸ „Lze jen doufat, že koncentrace konference ke klíčovým problémům strukturalistické uměnovědy, jež zároveň jsou i stále se vracejícími otázkami současné literární vědy, přispěje k obnově její paměti a k jejímu sebeuvědomění. A to jak ve směru, kterým se nesla strukturalistická tazání, tak také jako poznání nezbytnosti vnitřní diferenciaci, názorového a metodologického rozrůznění a jako vyhraňování různých úhlů pohledu na vlastní předmět, což vše tvoří základní podmínku, bez níž nelze mluvit o svobodném vědeckém bádání”.

²⁹ Tekst ten opublikowany był w całości w zbiorczym wydaniu wykładów Mukařovského z lat trzydziestych *Básnická sémantika* w roku 1993. Wstępne słowa Jankoviča w tym numerze czasopisma *Tvar*, jak sam fragment studium Mukařovského, miały na celu zachęcenie sponsorów do sfinansowania tej publikacji.

Mukařovského – teorii uwzględniającej fakt funkcjonowania sztuki w realnej rzeczywistości, ale uznającej jej autonomię i swoistość wyrazu (Jankovič, 1991, s. 5).

Powróć jeszcze do tekstu Červenki. Odniesienia do niego znalazły się nie tylko w recenzjach monografii Sládka. Ogromna większość badaczy czeskiego strukturalizmu przynajmniej raz przywołała w swoich analizach to ważne rozliczenie z Mukařovským i jego „samokrytyką”. Żywa dyskusja na ten temat toczy się do dziś. Jej pełna rekonstrukcja, choć warta uwagi z różnych względów, przekracza możliwości tego szkicu. Dość wspomnieć, że występuje w niej kilka szczególnie wyrazistych głosów. Przeciwwagę do tekstu Červenki stanowią refleksje Václava Černého, wydane jako część kilkutomowego zbioru jego dzienników (Černý, 1992). Černý nie tylko jednoznacznie potępia decyzje Mukařovského z problematycznego okresu, ale też dogłębnie krytykuje strukturalizm jako taki, wskazując na jego ułomności na wszystkich poziomach: od treści poprzez stylistykę po autokreację (widoczną choćby w narracji o kontynuacji rodzimych tradycji estetycznych)³⁰.

Wśród głosów z ostatnich lat jeden z bardziej zauważalnych należy do Hany Šmahelové, autorki m.in. takich tekstów jak *O vědě, ideologii a strukturalismu* (*O nauce, ideologii i strukturalizmie*, Šmahelová, 2015), oraz *Tvorba jako problém odpovědnosti. Nad dílem J. Mukařovského v letech 1945–1948* (*Twórczość jako problem odpowiedzialności. Nad dziełem J. Mukařovského w latach 1945–1948*, Šmahelová, 2002). Šmahelová należy do tych badaczy, którzy surowo oceniają wydarzenia z lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Zauważa, że problem nie dotyczy jedynie działań Mukařovského. Sytuuje się bowiem na przecięciu strukturalizmu, zideologizowanej władzy i deformacji paradygmatu nauki, i de facto dotyczy sytuacji jednostki – wobec historii, sztuki i społeczeństwa. Osłabienie jej pozycji, spowodowane przewagą bezosobowego „wyższego porządku” prowadzi do zaniku etyki, czy też niezbędnej dla normalnego funkcjonowania „odpowiedzialności jednostkowej” (Šmahelová, 2015, s. 113). Badaczka zastanawia się także nad koncepcją „postawy noetycznej” (czes. *noetické stanovisko*) Mukařovského – jak wpłynęła na jego postrzeganie jednostki w kontekście polityczno-społecznym, a przede wszystkim jak mogła wpłynąć na jego postrzeganie samego siebie (Šmahelová, 2002). Jej ujęcie tej problematyki jest próbą dotarcia do głębokich motywacji stojących za poszczególnymi zmianami teoretycznej wykładni widocznej w tekstach badacza, zwłaszcza w słynnej „samokrytyce” z czasopisma *Tvorba* z 1951 roku. We wstępie do swojego tekstu *O vědě, ideologii a strukturalismu* Šmahelová však stwierdza, że:

³⁰ Szczegółowe opracowanie stosunku Černého do Mukařovského i całego strukturalizmu przedstawia Jiří Pelán w artykule *Václav Černý a strukturalismus*, opublikowanym w czasopiśmie *Svět literatury* w roku 2017 (Pelán, 2017).

(...) właśnie w tym tekście pod powierzchnią ewidentnej retoryki rozgrywa się starcie między nauką a ideologią, między pragnieniem poznania i pragnieniem władzy. Niniejsze rozważania mają na celu ukazanie tych aspektów jako problemu bardziej ogólnej natury, który przekracza ramy konkretnych historycznych okoliczności totalitaryzmu komunistycznego³¹ (Šmahelová, 2015, s. 105).

Takie stanowisko badawcze, reprezentowane przecież nie tylko przez Šmahelová, ale również przez Miroslava Červenkę, może budzić metodologiczne wątpliwości. Zauważył to także zasłużony badacz literatury (i teorii), Peter Steiner. Spostrzeżenie to stało się dla niego punktem wyjścia w tekście opublikowanym w roku 2018, *From Structuralism to Marxism (and Back?) Jan Mukařovský 1945–1963*, który stanowi zapis wystąpienia badacza na konferencji *Jan Mukařovský dnes, tradice a perspektiva českého strukturalismu (Jan Mukařovský dzisiaj, tradycje i perspektywa czeskiego strukturalizmu)*³². Steiner pisze w nim m.in. o pewnym mechanizmie, któremu podlegają późniejsze odniesienia badaczy do kontrowersyjnego okresu w życiu najsłynniejszego czeskiego strukturalisty. Pisze wprost, że większość uczonych – konfrontując się z tym tematem – jako źródło informacji ma do dyspozycji po prostu pewien zbiór tekstów. Od każdego z nich zależy, jak wykorzysta go w swojej interpretacji. Następnie (ironicznie) konstatuje:

Jedyna ewentualność, wspomniana już wyżej, to sprowadzenie tych tekstów do rangi narzędzi umożliwiających przedostanie się przez zawiły splot ich teoretycznych i praktycznych aspektów do tych, które Mukařovského *rzeczywiście* skłoniły do określonego postępowania. Łatwo odgadnąć, że efektem końcowym takich praktyk (...) będzie coś pomiędzy zupełną anatemą a pewną apologetyką³³ (Steiner, 2011).

Po czym, porzuciwszy już ironiczny ton, proponuje inne rozwiązanie: skupić się na faktach, nie szukać w nich ukrytych znaczeń, ale ująć je w jeden „oprocentowany semantyczny kapitał”: materiał opowieści wraz ze swoistym układem kompozycyjnym, charakterystyką gatunkową i sposobem przedstawienia. Wszystko po to, by odkryć jeszcze inną prawdę o Mukařovským – jego „drogę do Damaszku” (Steiner, 2011). Obiecujące spostrzeżenia z początku studium Steinera owocują zatem jedynie kolejną narracją.

³¹ „(...) právě v této stati se pod povrchem příznačné rétoriky odehrává střet mezi vědou a ideologií, mezi touhou poznávat a touhou po moci. Následující úvaha si klade za cíl poukázat na tyto aspekty jako na problém obecnější povahy, který přesahuje konkrétní historické souvislosti komunistické totality”.

³² Czeski tytuł artykułu: *Od strukturalismu k marxismu (a zpět?). Jan Mukařovský 1945–1963*. Wersja angielska opublikowana jest w czasopiśmie *Litikon* (2018, t. 3, nr 1). Wersja czeska udostępniona jest przez autora w sieci jako referat konferencyjny z roku 2011 (Steiner, 2011).

³³ „Jednou eventualitou, zmiňovanou již výše, je zjednoduřit tyto texty na nástroje umožňující mu dobrat se, nepřehlednou spleť teoretických a praktických zřetelů, až k oněm, jež Mukařovského k jeho jednání „skutečně” ponoukly. Netřeba vypichovat, že konečný výsledek tohoto cvičení (...) pohybuje se kdesi mezi úplnou anathemou a jakous takous apologetikou”.

Za szczególnie wartę uwagi w wystąpieniu konferencyjnym (a później artykule) Steinera uważam nie ową ironiczną autotematyczną opowiastkę o Mukařovskim, która stanowi jego rdzeń, ale właśnie wspomniane wcześniej spostrzeżenie na temat narracji konstruowanych przez wspomnianych już badaczy, Šmahelovą i Červenkę – nie tylko o samym Mukařovskim, ale o strukturalizmie Mukařovskiego. Otóż Steiner zauważa charakterystyczną dla tych autorów tendencję do merytorycznego uzasadniania kontrowersyjnych decyzji Mukařovskiego. Badacze próbują znaleźć pewne idee wspólne dla refleksji naukowej uczonego i dla jego (projektowanych) motywacji na kolejnych etapach upolitycznionej działalności – zakładając z całą pewnością, że istnieją.

Powyższe propozycje interpretacyjne, czy raczej „narracyjne”, zacierają granicę między osobistymi motywacjami i działaniami Mukařovskiego a elementami jego teorii. Narracja toczy się w obu tych wymiarach jednocześnie, dając w efekcie opis nie wyjaśniający zbyt wiele ani w kwestii decyzji Mukařovskiego, ani w kwestii niuansów samego strukturalizmu. Wydaje się jednak, że granicę tę należy zachować, a przynajmniej uwzględnić w badaniach. „Narracja o strukturalizmie Jana Mukařovskiego” będzie przynależeć do zupełnie innego porządku niż – opisane powyżej – „narracja o strukturalizmie” i „narracja o Janie Mukařovskim”. Dopiero wyodrębnienie wszystkich trzech ujawnia wieloznaczność motywacji badawczych i rozdzielność treści symbolicznych, które stoją za przedstawianą w nich merytoryczną analizą. Krytyczna analiza odniesień do strukturalizmu czeskiego jako całości oraz do Jana Mukařovskiego jako postaci historycznej stanowi pierwszy warunek krytycznej analizy „narracji o strukturalizmie Jana Mukařovskiego”, a w końcu samego „strukturalizmu Jana Mukařovskiego”. To już jednak materiał na zupełnie inny szkic.

Bibliografia

- Černý, V. (1992). *Paměti: T. 3. 1945–1972*. Brno: Atlantis.
- Červenka, M. (1991). Jana Mukařovského rozchod se strukturalismem. *Tvar*, 1991(36).
- Chvatík, K. (1991). *Pohledy na českou literaturu z ptací perspektivy*. Praha: Pražská imaginace.
- Čornej, P., Pokorný, J., Bartlová, M., i in. (1999). *Osudové osmičky: Přelomové roky v českých dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Emmert, F. (2008). *Osudové osmičky v našich dějinách*. Brno: CPRESS.
- Gierowski, P. (2010). Czeski sen o strukturalizmie (1926–1948). W M. Dąbrowska-Partyka (Red.), *Zrozumieć Słowiańszczyznę: Prace poświęcone profesor Marii Bobrownickiej w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin* (ss. 173–184). Kraków: Wydawnictwo UJ.

- Jankovič, M. (1991). [krótka notatka bez tytułu]. *Tvar*, 1991(36).
- Jankovič, M. (2000). Oživená tradice pražského strukturalismu. W R. Danemarková (Red.), *Zlatá šedesátá: Česká literatura a společnost v letech tání, kolotání a ... zklamání*. Praha: Ústav pro českou literaturu.
- Jankovič, M. (2016). Dlouho očekávaná monografie [Recenzja książki *Jan Mukařovský. Život a dílo* O. Sládka]. *Česka literatura*, 64(1). Pobrano 1 września 2018, z <http://www.ucl.cas.cz/cs/casopis-ceska-literatura/ceska-literatura-v-siti/2172-dvakrat-o-knize-jan-Mukařovský-zivot-a-dilo>
- Kubínová, M. (1999). Strukturalismus a poststrukturalismus: Protiklady, návaznost, komplementarita. *Česká literatura*, 47(4), 387–400.
- Macura, V. (1998). *Český sen*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mukařovský, J. (1923). *Příspěvek k estetice českého verše*. Praha: Fr. Řivnáč.
- Mukařovský, J. (1948). Kam směřuje dnešní teorie umění. *Slovo a slovesnost*, 11(2).
- Mukařovský, J. (1951). Ke kritice strukturalismu v naší literární vědě. *Tvorba*, 40(20).
- Mukařovský, J. (1966). *Studie z estetiky*. Praha: Odeon.
- Mukařovský, J. (1981a). Filozofie básnické struktury. *Wiener slawistischer Almanach*, 8, 77–116.
- Mukařovský, J. (1981b). Filozofie jazyka básnického. *Wiener slawistischer Almanach*, 8, 13–76.
- Pelán, J. (2017). Václav Černý a strukturalismus. *Svět literatury*, 27(55), 22–45.
- Pešat, Z. (1991). Paměť jako vychodisko. *Tvar*, 1991(36).
- Petříček, M. (1991). Francouzský poststrukturalismus a tradice českého strukturalismu. *Česká literatura*, 39(5), 385–391.
- Šámal, P. (2016). Jak psát o životě a díle [Recenzja książki *Jan Mukařovský. Život a dílo* O. Sládka]. *Česka literatura*, 64(1). Pobrano 1 września 2018, z <http://www.ucl.cas.cz/cs/casopis-ceska-literatura/ceska-literatura-v-siti/2172-dvakrat-o-knize-jan-Mukařovský-zivot-a-dilo>
- Sládek, O. (Red.). (2006). *Český strukturalismus po poststrukturalismu – Sborník z kolokvia pořádaného k připomenutí třicátého výročí úmrtí Jana Mukařovského (1891–1975)*. Brno: Host.
- Sládek, O. (2015). *Jan Mukařovský: Život a dílo*. Brno: Host.
- Šmahelová, H. (2002). Tvorba jako problém odpovědnosti: Nad dílem J. Mukařovského v letech 1945–1948. W H. Šmahelová, *Prolamování struktur*. Praha: Karolinum.
- Šmahelová, H. (2015). O vědě, ideologii a strukturalismu. *Slovo a smysl*, 23. Pobrano 1 września 2018, z https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/96613/1351599_hana_smahelova_105-114.pdf?sequence=1
- Steiner, P. (2011). *Od strukturalismu k marxismu (a zpět?): Jan Mukařovský 1945–1963*. Pobrano 1 września 2018, z http://www.academia.edu/36713460/Od_strukturalismu_k_marxismu_a_zp%C4%9Bt_Jan_Muka%C5%99ovsk%C3%BD_1945_1963
- Toman, J. (2011). *Příběh jednoho moderního projektu: Pražský lingvistický kroužek 1926–1948*. Praha: Karolinum.
- Ulicka, D. (2007). *Literaturoznawcze dyskursy możliwe: Studia z dziejów nowoczesnej teorii literatury w Europie Środkowo-Wschodniej*. Kraków: Universitas.

Vodička F. (1966). Tvůrčí proces v díle Mukařovského, W J. Mukařovský, *Studie z estetiky*. Praha: Odeon.

Volek, E. (2006). Jan Mukařovský redivivus: Co zůstalo z tradice a dědictví Pražské školy? W O. Sládek (Red.), *Český strukturalismus po poststrukturalismu – Sborník z kolokvia pořádaného k připomenutí třicátého výročí úmrtí Jana Mukařovského (1891–1975)*. Brno: Host.

A meta-structuralist trap: Periodisation and Jan Mukařovský's structuralism

The aim of this article is to show some methodological traps connected with the common tendency for periodisation of phenomena or processes in research, basing on the example of secondary literature about Czech structuralism, especially Jan Mukařovský's theory. The author describes the narratives shaped in these works and shows how their symbolic charge directs the way of thinking about the heritage of the Prague school and Jan Mukařovský, which may influence the interpretation of his literary and aesthetic theory.

Keywords:

Jan Mukařovský; structuralism; Prague school; Czech literary theory; periodisation

Meta-strukturalistyczna pułapka. Periodyzacja a strukturalizm Jana Mukařovskiego

Celem artykułu jest ukazanie na przykładzie opracowań czeskiego strukturalizmu, zwłaszcza dorobku Jana Mukařovskiego, pułapek metodologicznych związanych z powszechną tendencją badawczą do periodyzacji zjawisk i procesów. Zrekonstruowane zostają kształtowane w tych opracowaniach narracje, których ładunek symboliczny ukierunkowuje – często nadmiernie – sposób myślenia o dziedzictwie szkoły praskiej oraz o Janie Mukařovskim, co może wpływać na interpretacje jego refleksji literaturoznawczej i estetycznej.

Słowa kluczowe:

Jan Mukařovský; strukturalizm; szkoła praska; teoria literatury; periodyzacja

Citation:

Daszuta, A. (2018). Meta-strukturalistyczna pułapka. Periodyzacja a strukturalizm Jana Mukařovskiego. *Adeptus*, 2018(12). <https://doi.org/10.11649/a.1808>